

УДК 94 (477.7=133.1)-054.72 «17/18»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.5.291>

Олена Ходченко*

ВНЕСОК ФРАНЦУЗІВ В ОСВОЄННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Анотація. Статтю присвячено дослідженню внеску французьких переселенців у розвиток південноукраїнських міст Одеси, Херсона та Миколаєва, а також їх ролі у розвитку новітніх галузей промисловості, архітектури, освітньої та культурної сфер. Вивчаючи міграційні хвилі французьких переселенців, доведено, що переселення здебільшого було пов'язане з соціально-політичними та економічними процесами у Франції. Поселень колоністського типу французами не було створено, більшість поселенців з часом повернулися на Батьківщину, залишивши французьке громадянство. Водночас, завдяки новаторським ініціативам французів, було модернізовано містобудування, промисловість і садівництво, а також введено західні культурно-просвітницькі цінності.

Метою дослідження є аналіз внеску та впливу французьких мігрантів на процес розбудови північно-причорноморського регіону, а також простеження соціальних і культурних трансформацій у провінції.

Ключові слова: імміграція, управлінський досвід, французька меншина, Херсон, Одеса, неогоціанти

Актуальність теми. У сучасному дослідницькому колі міграційні процеси займають одне з ключових місць. Адже сучасний глобальний світ стирає національні кордони, відкриває двері для активного переміщення людей, створює нові полікультурні суспільства. За останні двадцять років мільйони стали мігрантами, що вплинуло на формування більш складних соціальних формацій¹. Але схожі процеси міграційних хвиль простежувалися і в минулому.

На прикладі міграції та культурного внеску французької меншини у розвиток південних регіонів України, ми спробуємо зрозуміти процеси формування полікультурного ландшафту Причорномор'я. Адже етнічна приналежність іммігрантів, мова, релігійні традиції, регіональна та місцева ідентичність, культурні цінності та практики нерозривною стрічкою пов'язують наше сьогодення з історичними процесами давнини.

У результаті російсько-турецьких воєн 1768-1774 та 1787-1791 рр. території північного Причорномор'я були включені до складу Російської імперії. Завданням влади стало закріплення нових кордонів шляхом заселення та господарського освоєння краю, будівництва фортець і міст. Малоозаселена на той час простора місцевість примусово, або шляхом надання великих земельних ділянок, економічних і соціальних пільг та релігійних

*Ходченко Олена Євгенівна – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені О. Гончара (Дніпро, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1193-5939>; e-mail: khodchenkoolena@gmail.com

¹Vertovec S. Super-diversity and its implications // Anthropology of Migration and Multiculturalism: New Directions. 2010. Vol. 2/10. P. 65-96.

свобод заселялася народами різних національностей і релігій, формуючи нове культурне суспільство, яке в результаті й закріпило за собою край, що став Південною Україною. Однією з таких етнічних груп, яка, незважаючи на свою відносну малочисельність, суттєво вплинула на освоєння регіону, стала французька.

На наш погляд, французька меншина недостатньо висвітлена у науковій літературі. Проте саме французи стали однією з помітних рушійних сил економічного піднесення регіону кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст. і потенціал яких у повній мірі використала Російська імперія у налагодженні суспільних відносин, у будівництві, садівництві та виноградарстві, у промисловості, а також торгівлі з Європою та Америкою через чорноморські порти. Французи залишили і вагомий культурний спадок, який не загубився у наступних бурхливих століттях й органічно закріпився на українському півдні, показово проявляючись донині в архітектурі Одеси, характерній самотності та розмовній мові одеситів².

Огляд літератури з проблематики. Дослідження діяльності французів в історіографії з історії Новоросійського краю зводяться в основному до аналізу управлінських успіхів видатних особистостей (де Рішельє, де Ланжерона), вражаючих результатів у сільському господарстві (вівчарство, виноградарство), у торгівлі та деяких галузях промисловості, піонерами яких стали вихідці з Франції. С. Боровий³ досліджував діяльність неогоціантів Антуана, Пейселя, Ш. Сікара; О. Нестеренко⁴ – Р. Вассала; М. Слабченко⁵ – Сікара, Антуана, Рено, Гамба. Найчастіше про французів згадувалося попутно при дослідженні або описі загальної історії Новоросії – у роботах А. Скальковського⁶, Д. Багалія⁷, В. Кабузана⁸, О. Дружиніної⁹.

Більш детальний опис про діяльність окремих неогоціантів знаходимо у працях краєзнавців, таких як О. Губарь¹⁰ (про Ш. Сікара та І. Рено), А. Кравчук¹¹ (про Рувьє). Але узагальнюючих праць, які б акцентували багатогранність життя французької спільноти в Новоросії обмаль. Привертають увагу роботи Є. Сидоровича про економічну діяльність французів у кінці XVIII – на початку XIX ст.¹², і його інформативна, але, на жаль, поспішно

² Професор мовознавець Є.М. Степанов при дослідженні розмовної мови в сучасній Одесі виявив 5 характерних стилістичних, словникових або фонетичних відмінностей словосполучень, структур слів і речень французького походження. *Степанов Е.Н.* Одесские шибболеты французского происхождения // Мова. 2015. № 23. С. 133-138.

³ *Боровой Д.Ю.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX века // Французский ежегодник. 1961. С. 496-506.

⁴ *Нестеренко О.* Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1959. 496 с.

⁵ *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т. 1. Одеса, 1925. 318 с.

⁶ *Скальковский А.А.* Первое тридцатилетие города Одесса, 1793-1823. Одесса, 1837. 312 с.; *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1630-1823 гг. Ч. 2. Одесса, 1838.

⁷ *Багаллий Д.И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры. Киев, 1889. 120 с.

⁸ *Кабузан В.М.* Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX вв. Москва, 1963. 230 с.

⁹ *Дружинина Е.И.* Кучук-Кайнарджинский мир 1774 г. (его подготовка и заключение). Москва, 1955. 368 с.

¹⁰ *Губарь О.* Сикара, Рено и другие // Есть город у моря. Краеведческий сборник. Одесса, 1990. С. 122-128.

¹¹ *Кравчук А.С.* Вильгельмин (Гильом) Рувьє и его проект развития Крыма // Пространство и время. 2017. Т. 14. Вып. 1. URL: http://j-spacetime.com/actual%20content/t14v1/PDF/2227-9490e-aprov_r_e-ast14-1.2017.23.pdf

¹² *Сидорович Е.С.* Французские промышленники и мастера на Юге Украины в конце XVIII – первой половине XIX ст. // Ученые записки. 2016. Том 21. С. 11-14; *Сидорович Е.С.* Экономическая деятельность французских переселенцев на юго-западе Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX века (по материалам

написана монографія¹³, де деякі наведені дані не співпадають з цифрами у його ж статтях. Але і в цій праці не висвітлено деякі важливі, на наш погляд, аспекти – ретроспективна кількість, обставини і шляхи прибуття французів у Новоросію, не оцінений інтелектуально-гуманітарний та інженерно-архітектурний внесок французів у розбудову краю та суспільства.

Щодо кількості французів, які мешкали у південних губерніях в ті часи, то про це не згадано в жодному з досліджень. Це пояснюється тим, що ревізський облік населення Новоросії почали проводити лише з 30-х років XIX ст. (для обліку сплати податків). До того ж дворяни (до яких відносилось чимало французів) обліку не підлягали. Дослідники, які займалися вивченням етнічного складу населення регіону, французів у своїх працях заліковували до «інші»¹⁴, деякі з них – лише згадували їх, а у статистику не включали¹⁵. Наприклад А. Шмідт¹⁶ у відомостях про населення Херсонської губернії за 1850 р., наводить у звіті навіть кількість шведів, сербів і караїмів (318, 436, 446 відповідно), а про французів, явно чисельніших, «забуває». Таким чином визначити французьку складову в загальній кількості населення Новоросійської губернії у період зламу XVIII–XIX ст. досить складно. Тим більше, що багато хто з французів приїжджали до українських земель лише на заробітки. Імміграційні ж хвилі залежали від революцій, воєн і економічного становища у Франції та реагування на ці події російського уряду (подекуди введення заборонних заходів щодо імміграції).

У запропонованому дослідженні, ґрунтуючись на історіографічні доробки, аналізуючи звіти та локальні джерела, зробимо спробу окреслити динаміку та мотиви імміграції, джерела та шляхи прибуття французів; з'ясуємо як політичні та соціально-економічні події впливали на еміграцію та рееміграцію до Франції; оцінимо значення французів в освоєнні та розвитку південноукраїнського регіону, а також висвітлимо їх інженерний і культурний внесок у формування та розбудову краю.

Виклад основного матеріалу. Дипломатичні відносини України з Францією сягають періоду середньовіччя, коли дочка Ярослава Мудрого стала королевою Франції. Ці відносини тривали і в часи Запорозької Січі, коли французи, наряду з іншими іноземцями, ставали козаками, а запорожці зі свого боку служили Франції (наприклад, у період

государственных архивов Украины) // Известия Саратовского университета. Сер. История. Международные отношения. 2013. Т. 13. Вып. 2. С. 11–16; *Сидорович Е.С.* Французы на службе Херсонщины. 2019. URL: <https://khersonci.com.ua/public/38116-frantsuzy-na-sluzhbe-khersonshchiny.html>; *Сидорович Е.С.* Французькі підприємці, мігранти та переселенці на території Новоросії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. (за документами Повного Зібрання Законів Російської імперії) // Вісник Луганського національного університету: Історичні науки. 2012. № 6. С. 154–159.

¹³ *Сидорович Е.С.* Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Херсон, 2020. 125 с.

¹⁴ *Герінбург О.В.* Етнічний склад населення Херсонської губернії у 80-х роках XIX ст. за матеріалами земських статистичних описів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. 2007. Вип. XXI. С. 98–103.; *Бойко Я.В.* Заселение южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские, украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Черкассы. Институт истории южной Украины. Выпуск 1. 2007. 48 с.

¹⁵ *Водотика С.Г.* Історія Херсонщини XIII–XIX ст. Херсон, 2001. 176 с.

¹⁶ *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики, собранными офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1863.

Тридцятирічної війни (1618-1648) проти Іспанії та Фландрії. Досить активними були і торгові відносини, що здійснювалися через турецький порт Ачі Кале (Очаків). У 1656 р. турецький мандрівник Евлія Челебі відзначав, що в гавані стояли численні кораблі, у тому числі французькі, купці з яких торгували з українцями шкірою, тютюном, салом, лляним полотном, пряжею, а продавали вина, оливкову олію, кінську сідловину й ін.¹⁷ Інтенсифікація товарообігу через Північне Причорномор'я стала можливою після підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору між Російською й Османською імперіями у 1774 р. Це дало можливість відкрити вільний торговий шлях з середземноморських портів Французького королівства (без посередництва англійців та голландців).

Також привабливим для негоціантів став протекціоністський митний тариф, який у 1775 р. ввела Росія, знизивши мита на 25% на товари, що ввозилися через Чорноморські порти. Торгівлю між країнами активізувало будівництво, благоустрій порту та розростання міста Херсона (заснованого у 1778 р.), який став першим «хабом» для товарів і воротами для іноземців, які бажали переселитися, в тому числі з Франції. Для будівництва фортеці Херсона російським послом у Парижі І. Смоліним були запрошені французькі майстри-каменярі Вектен і Ламемань, а також архітектор Клод Буржуа. До будівництва церкви Св. Катерини в Херсоні (1781-1786) був залучений і місцевий поміщик француз І. Дофіне¹⁸.

Першими негоціантами, які у 1782 р. переселилися до Херсона та налагодили системні комерційні зв'язки між Францією та Причорномор'ям, заснувавши торгову фірму, стали Жозеф Антуан і його брати. Фірма займалася вивозом пшениці, свинячого сала, щетини, меду, щоглового лісу й інших товарів. Її діяльність на деякий час перервала епідемія чуми, але вже у 1784 р. було завантажено 3 кораблі, у 1785 – 12. Обсяг взаємної торгівлі продовжував зростати (у 1787 р. з Франції прибуло 18 суден і завантажено 19)¹⁹. Для розширення товарообігу між країнами з Марселя були запрошені офіцери торгового флоту Ребо, Рейно, Жова, Готье й інші спеціалісти та майстри. Результатом діяльності фірми стало підписання у 1787 р. договору між двома державами про дружбу, торгівлю та мореплавство²⁰, лобістом якого був посол Франції у Петербурзі граф Л.Ф. де Сегюр. Результатом домовленостей стало зменшення мита на низку товарів, а російські товари в Марселі та Тулоні звільнялися від податків. У результаті рівень прямих торгових відносин між країнами зріс у кілька разів.

У 1783 р. до орбіти інтересів французьких купців (Возан, Рамбоне, Альфренс, Перес Фреде) потрапив і Кримський півострів²¹.

Однак рівень еміграції з Франції морем до українських земель був невисоким (частково цьому перешкождала позиція французького уряду)²². Згідно з офіційними даними, у 1793 р. в Херсоні постійно проживало всього 29 французів²³.

¹⁷ Челебі Е. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. Одеса, 1997. 84 с.

¹⁸ Сидорович Е.С. Французские промышленники и мастера на Юге Украины... С. 12.

¹⁹ Водотика С.Г. Історія Херсонщини... С. 109.

²⁰ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Санкт-Петербург, 1830. Т. 22. С. 771-775.

²¹ Сидорович Е.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України... С. 81, 93, 94.

²² Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. Москва, 1909. С. 240-241.

²³ Рославлев Д., Турилова С. Французы в России в 1793 г. // Cahiers du monde Russe: Russie, Empire Russe, Union Soviétique, États indépendants. 1998. Vol. 39, № 3 (Juillet-septembre). P. 297-320.

Тенденція розвитку торговельних відносин тривала до 1793 р., коли французький республіканський уряд і царська адміністрація офіційно припинили комерційні відносини. У квітні 1798 р. було встановлено майже повну заборону на в'їзд французів до Російської імперії (дозволялося тільки за спеціальним дозволом: комерсанти Вів'є і Латур у 1797 р. на нейтральних судах доставляли до Феодосії вино з Тулона). У період з 1793 по 1801 рік розвитку торгівлі та, відповідно, імміграції до Причорномор'я заважали постійно ініційовані урядом Росії заборони та дозволи. Разом з тим, у 1797 р. у вищих колах Петербургу розглядалося питання про створення в Новоросії французької колонії з емігрантів корпусу принца Конде. Однак на практиці цей проект не був реалізований²⁴.

Перші французи на півдні – освітяни та неогоціанти. Значна кількість французів у XVIII ст. проживала у центральних регіонах українських земель як учителі та гувернери в сім'ях місцевих дворян і поміщиків. Вільний в'їзд до імперії для іноземців був відкритий ще у 1702 р. з виданням «Маніфесту про виклик іноземців до Росії»²⁵. Їм гарантувалася свобода віросповідання, вільний в'їзд і виїзд з країни, збереження свого громадянства та низки привілеїв. З 1720 р. законодавство було дещо змінено: купувати маєтки дозволялося тільки після присяги на підданство Росії.

У часи Катерини II широкого вжитку в дворянських сім'ях отримало домашнє виховання. Серед домашніх учителів, гувернерів і гувернанток переважали французи. Часто це були освічені люди, що сформувало для них привабливий етнонаціональний імідж. Вони знайомили молодих людей з досягненнями західної науки, культури, філософії та ідеями вільнодумства і гуманізму. Гувернерами користувалося не лише вище дворянство, але й освічені поміщики, в тому числі з українських козацьких старшин. У 1797 р. французькі «земляцтва» (складені в основному з учителів і гувернерів) існували у Харківському, Київському, Чернігівському намісництвах, а найбільше (42 особи) – у Катеринославському²⁶. Незабаром вони з'явилися і в Причорномор'ї, прибувши разом із сім'ями офіцерів і поміщиків, яким дарували тут землі. У період з 1793 по 1806 роки кількість гувернерів і секретарів збільшувалася, у першу чергу, за рахунок вихідців з Ельзасу та Лотарингії, які були змушені емігрувати внаслідок буремних часів.

Після закінчення російсько-турецької війни 1774 р., у зв'язку з планами російської адміністрації виселити ногайців, що жили в степах Причорномор'я, за Урал й, особливо, після їх повстання у 1783 р., почався відтік степового та приморського тюркомовного населення до Каспію і в Османську імперію. У результаті за період до початку XIX ст. кочові аули навколо Херсона, Миколаєва й Очакова спорожніли (до середини XIX ст. мігрувало близько 700 тисяч осіб)²⁷. Для будівництва приморських міст потрібні були інженери, селяни та робітники для освоєння малозаселених земель. Тільки під час будівництва Херсону було задіяно понад 30 тисяч осіб (24 560 солдатів, 2 273 вільнонайманих теслярів і ковалів, понад 4 тисячі каторжан), при тому, що у всьому Херсонському повіті у 1783 р.

²⁴ Ревякин А.В. Французская республика, роялистская эмиграция и русская дипломатия в правление императора Павла I. URL: <https://bit.ly/3UHdinp>

²⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2 (1702-1703). Санкт-Петербург Гос. тип., 1889. С. 39.

²⁶ Рославлев Д., Турилова С. Французы в России в 1793 г.... С. 300.

²⁷ Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и Черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е годы). Одесса, 1998.

проживало всього 7 974 чоловіків²⁸.

Для заселення території царський уряд вжив комплекс заходів для залучення в регіон населення (у 1779 р. було оголошено про «виклик» з-за кордону втікачів – колишніх кріпаків, солдатів, запорожців, що пішли до Туреччини, яким було обіцяно прощення, земля, особиста свобода, тимчасове звільнення від податків). Для освоєння земель були запрошені й іноземці, у тому числі болгари, греки, німці, французи й інші. Цим питанням займався сам князь Г. Потьомкін. Не було в достатній кількості і дворян, з яких формувався би управлінський апарат. Землю віддавали у вічне користування офіцерам, що служили в Російській армії (в тому числі французам), з часом – дворянам та аристократам, які почали масово виїжджати з революційної Франції, а також затребуваним фахівцям для освоєння краю. Відомо, що у вересні 1795 р. герцог А. Поліньяк отримав від російського уряду 20 тисяч десятин у Вознесенському повіті Херсонської губернії (залишився у Примор'ї після Реставрації), граф Мюссе у 1797 р. отримав ділянку розміром 12 тисяч десятин на березі річки Буг²⁹.

У 1797 р. відносини з Францією були перервані (причина, Директорія). Відновлення відносин, а з ними і комерційних зв'язків, відбулося тільки у 1801 р. Тоді ж було відновлено торговий договір 1787 р. Незабаром (у 1807 р.) був підписаний Тільзітський мирний договір. Це відкрило дорогу до Росії тим французьким дворянам і комерсантам, які були незадоволені та не вірили у «довічного» консула, а згодом імператора Наполеона³⁰. Саме в цей період до Причорномор'я переселилися комерсанти – Рено (1803), Безнер (1803), Фур'є (1802), Сілері (1803), Сікар (1804), Антуан, Гамба, Рув'є й інші. У цей період натуралізувалися і з часом стали купцями 1-ї гільдії: Сілері (1803), Сікар (1806), Лоде (1808), Лесар (1808), Франжі (1808), Гарі (1808), Веларі (1810), Бланк (1810), Попонь (1810), Мімі (1810), Ніро (1810)³¹.

За комерсантами рушили ремісники й аграрії, переважно виноградарі. Діяльність купців, і в першу чергу французьких, призвела до того, що експорт до Франції у 1803–1805 рр. перевищив імпорт (основний товар експорту – зерно). У результаті зовнішньоторговельний оборот мав сальдо на користь Росії. У цей період уряд Олександра I в кадровій політиці Причорномор'я зробив ставку на здібності та знання французів – організаторів й адміністраторів, будівельників і комерсантів.

31 березня 1804 р. урядом, з метою збільшення осілости іноземців, було дозволено отримані або куплені ними землі та маєтки залишати у «вічну» власність. Зокрема, французьким мігрантам стали роздавати великі ділянки земельних угідь для заселення людьми й освоєння, серед яких були: капітан Купе, Рув'є, де Рішельє, д'Епіне, де Рошмон. Великими ділянками володіли барон Рено, офіцер де ла Камбу й інші³². Якщо звернутися до

²⁸ З історії Херсонської губернії 1803–1920 рр. Збірник документів. Херсон, 2013. С. 4.

²⁹ Сидорович Е.С. Экономическая деятельность французских переселенцев... С. 12.

³⁰ Після Люневільського миру частина французів, скориставшись амністією Наполеона, повернулися до Франції.

³¹ Скальковский А.А. Первое тридцатилетие города Одесса, 1793–1823. Одесса, 1837. С. 295.

³² Іваненко О. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 37–48; Сидорович Е.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України... С. 34; Сидорович Е.С. Экономическая деятельность французских переселенцев... С. 12.

«Списку дворянських родів Херсонської губернії»³³ або Геральдичного сайту С. Панасенка, можна знайти десятки власників землі з французьким корінням. Вони засновували на своїй землі села, поступово нарощували соціальну та промислову інфраструктуру (постоялі двори, млини, винокурні). Деякі піднімали цілі галузі.

Одним із перших підприємців був радник з комерції Гійом (Вельгельмін) Рув'є. У 1805 р. цей дворянин уклав договір з російським урядом на розведення у південних регіонах іспанських овець-мериносів і збільшення їхньої кількості до 100 тисяч голів. Для цього він отримав у володіння у 1806-1807 рр. 46 670 десятин на острові Джарилгач³⁴. У 1819 р. він вже володів і землями на острові Тендра (2 134 десятини), а також мав землю (20 тисяч десятин) поблизу Феодосії (Текіє)³⁵. За контрактом француз мав не тільки створити велике господарство, але й навчати населення передовим методам і продавати племінних овець бажаним за доступними цінами. За підсумками 1820 р. він отримав, тільки за продаж вовни, 112 тисяч рублів доходу. Його діяльність поширювалася також на Крим, де він займався виноградарством, для чого виписав майстрів з Франції та Іспанії. Був одним із перших організаторів приватних виноградників на південному березі Криму (район Балаклави), займався пошуком найкращих сортів, активно брав участь у роботі Кримського виноградного училища (створено у 1804 р.), подавав проект розвитку шовківництва в Криму³⁶.

Французи підприємці, садівники, виноградарі та їх досягнення. Г. Рув'є став першим, хто заснував племінне вівчарство на півдні України, що дало імпульс розвитку цього напрямку на всій території Північного Причорномор'я. Його послідовниками стали, в тому числі, співвітчизники – Рене Вассал (близько 100 тис. овець), Карл Потье (20 тис.), Жан Рено, граф де Сен Прі, д'Епіне, Кобле, Бонфор, барон д'Орос та інші. Землю для розведення овець з 1804 р. роздавали з розрахунку 1 десятина на одну вівцю (в результаті прийнятих заходів поголів'я овець у краї збільшилося з 9 тисяч у 1808 р. до 444 тисяч у 1823 р.)³⁷.

Розвиток вівчарства, із впровадженням технології очищення вовни до рівня, що дозволяв її експорт, продовжили також французи. Серед них виділявся Рене Вассал (покинув революційну Францію на початку XIX ст. разом з Г. Рув'є), який першим організував кілька вовномийних підприємств у Херсоні (на Карантинному острові в 1822 р.) та в Олешках. Перша вовномийка забезпечувала зайнятість понад 200 осіб. Вассал заснував і прибуткове виробництво устриць (продукцію експортував у кілька країн Європи). Всього на його підприємствах було зайнято близько 600 осіб³⁸. Вовномийну фабрику мав і граф де Сен Прі, який, розвиваючи виробництво, запросив (для будівництва сучасних на той час

³³ Российский государственный исторический архив (РГИА) Ф. 1343. Оп. 51. Д. 585. Дворянская родословная книга Херсонской губернии; Ф. 1349. Оп. 51. Д. 824 (1830) / Херсонская губерния, групповые формулярные списки чиновников.

³⁴ Сидорович Е.С. Французские промышленники и мастера на Юге Украины... С. 12-13.

³⁵ Фон-Резон А.К. В.Р. Вассал. Некролог // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Т. XVII. Одесса, 1894. Отделение 4. С. 10.

³⁶ Кравчук А.С. Вильгельмин (Гильом) Рувье и его проект развития Крыма...

³⁷ Сидорович Е.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України... С. 67.

³⁸ Томазов І. Рене Вассал и юг Украины. URL: <https://vgoru.org/istoriyi/rene-vassal-i-yug-ukrainy>

цехів) спеціаліста з Франції П'єра Мулена³⁹. Цим бізнесом займалися й їхні співвітчизники – Пуат'є та Н. Перімонд⁴⁰. У 1859 р. у краї працювало вже 11 вовномийних підприємств. Чиста вовна експортувалася до Європи (де вона коштувала близько 105 рублів за пуд) та Америку, а італійський підприємець Луїджі Аліауді у Миколаєві виробляв з неї мундирне сукно для потреб чорноморського флоту. Крім згаданих виробництв, французи активно розвивали традиційне для них садівництво, виноградарство та виноробство. Цьому напряму приділялася особлива увага через схожість кримського клімату з умовами у Франції. За ініціативою Г. Потьомкіна з Франції запросили ботаніка І. Бланка, якого він призначив директором Таврійських садів. Садівник К. Десмет (запрошений Лонжероном)⁴¹ почав висаджувати на пустельній тоді східній околиці Одеси сад дерев, причому рослини для нього доставляли з заморських, переважно, південних країн. Пізніше було висаджено 20 тис. рослин з Нікітського саду і 10 тис. з Ольвіопольського саду⁴². До речі, Нікітський ботанічний сад був заснований (у 1811 р.) за ініціативою де Рішельє. В саду було висаджено 450 видів екзотичних рослин.

Особлива увага французами-підприємцями приділялася виноградарству та виробництву вин. Першим спеціалістом був згаданий Жозеф Бланк, уродженець Лангедоку, якого Г. Потьомкін у 1784 р. запросив як садівника у свій маєток в Судаку. Він завідував виноградною плантацією та винокурнею. У 1787 р. його, як управляючого винокурнею, змінив Жак Франсуа Фабр, а Бланк, оселившись у Криму, перевіз сім'ю та продовжував займатися виноградарством⁴³. У 1803 р. у Судак були запрошені французькі спеціалісти Берер та А. Коні.

Наступним підприємцем, хто дав суттєвий імпульс розвитку виноградарства в Криму, був уже згаданий вище Г. Рув'є (у 1799 р. він розробив і представив проект розвитку цієї галузі, який був розглянутий лише у 1808 р.). Не чекаючи рішення влади, він у 1803 р. запросив до Криму двох спеціалістів з Франції з посадковим матеріалом для закладки винограднику, а також сприяв відкриттю в Судаку у 1804 р. першого на півдні виноградного училища⁴⁴. Директорами училища в різний час були: І. Вієнфор (1810 р.), П'єр Марі (1814–1817), барон Олександр Боде (1824–1833). Управляючими казенних виноградників також були французи Басир і Вієнфор⁴⁵. На початку ХІХ ст. за наймом французької виноробної компанії зі Швейцарії прибув Давид Ларг'є, який до 1812 р. налагодив у Судаку виробництво вина. Справу продовжив його син Карл, який у 1829 р. створив та очолив компанію з продажу кримських вин. Одним із директорів компанії був француз Амантон. Надалі вирощуванням винограду, селекцією та акліматизацією,

³⁹ Сидорович Е.С. Французские промышленники и мастера на Юге Украины... С. 13-14.

⁴⁰ Сидорович Е.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України... С. 67-71.

⁴¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1630–1823 гг. Ч. 2. С. 279.

⁴² Сидорович Е.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України... С. 11.

⁴³ Оливье Ж. Французский винодел в Екатерининской России (письма Ж. Банка князю Г.А. Потемкину) // Россия и Франция XVIII–XX вв. Вып. 8. Москва: Наука, 2008. С. 46–63.

⁴⁴ Зелинская Е.Л. История сельскохозяйственного образования в Крыму в XIX в.: судакское училище виноградарства и виноделия // Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 45-летию образования экономического факультета Новочеркасского инженерно-мелиоративного института. Выпуск 27. 2019. С. 21–26.

⁴⁵ Кравчук А.С. Вильгельмин (Гильом) Рувье и его проект развития Крыма...

виноробством та експортом вина в Криму, у Херсонській губернії та під Одесою займалися ще багато французів – Ф. Армантьє, М. Гросс (у колонії Мікой Вакарджи), Іван Рубо, Андре Одду, Венсан Лейдет, пані Жакмар (Капсальська долина), Іллер Кульє. Необхідно особливо відзначити Франца Гаске, який, працюючи в Криму, вивів нові кримські сорти – «Мурведер Гуле», «Нікітські Перли», «Мурведер Гаске»⁴⁶.

Французи одними з перших почали розвивати технічні види бізнесу. Першим лісопилним заводом у Херсоні володів купець Готроп. Там же почав свою діяльність з примітивної кузні Жозеф Вадон (переселився у 1793 р.). У 1853 р. на орендованій у міста ділянці він заснував першу в місті механічну майстерню. Не маючи конкурентів, виробництво процвітало і незабаром зміцнилось, перетворившись на велике підприємство з пристанню та штатом робітників, де проводився ремонт річкових суден і барж. Незабаром Ж. Вадон з синами відкрив завод⁴⁷. На ньому ремонтували пасажирські судна, портові буксири, плаваючі елеватори, виготовляли гарматні лафети для Очаківської фортеці. У 1855 р. сім'єю був заснований і чавуноливарний завод з комплексом цехів, на якому виготовляли складні машини з паровими двигунами, локомотиви.

У 1850 р. інженер Гом побудував п'ятиповерховий млин високої продуктивності (200 чвертей зерна на добу), що працював за допомогою парових машин, виготовлених у Парижі. Потужним млиновим виробництвом володів Л. Кальсон.

Першу суконну фабрику (в маєтку губернатора Тавриди Бороздіна) побудував Фелікс де Серр у 1807 р.; у першій половині XIX ст. підприємець Кларі у Феодосії організував вовнопрядильне виробництво. Він же виробляв папір; Бенедикт де ля Муре поблизу Карасу-Базару мав мануфактуру з виробництва мийних засобів.

Були й інші французи, які стали піонерами в заснуванні підприємств у регіоні, який швидко залюднювався та розвивався – Адольф Герме, Франсуа Фуше, Луї Равель, Ж. Петансьє⁴⁸.

Причорноморський регіон під керівництвом де Рішельє, де Ланжерона та де Сен-Прі. Французька революція 1789 р. спричинила активну еміграцію французьких аристократів, інтелігентів, управлінців, військових та інженерів, які не прийняли ідей і методів революції (за деякими оцінками до Росії до 1899 р. переїхало близько 10 тис. роялістів)⁴⁹. Частина з них, волею Олександра I, який цінував кмітливість вихідців з Франції, були запрошені для управління приєднаними причорноморськими територіями.

У 1803 р. Олександр I призначив Армана де Рішельє градоначальником Одеси. З самого початку діяльності Рішельє став вводити в місті виняткове в імперії ліберальне управління. Водночас він рішуче (за деякими даними за допомогою українських козаків) викорінював звичну для російських порядків корупцію та безладдя. Його продумані та системні рішення, спрямовані на містобудування і реконструкцію портових споруд, сприяли збільшенню пропускної здатності порту. Одночасно він переконав Олександра I на чверть скоротити імпорتنі портові мита та дозволити безмитний транзит товарів до

⁴⁶ Гаске Франц Иванович // Энциклопедия виноградарства / ред. А.С. Субботович. Кишинев, 1986. Т. 1. С. 297.

⁴⁷ Хмель В. Вадоны в Херсоне. История семьи // История Херсону. Часть 3. Довідник. Херсон. С. 16.

⁴⁸ Сидорович Е.С. Французские промышленники и мастера на Юге Украины... С. 14.

⁴⁹ Полякова О.Б. Из истории французской диаспоры в России (XVIII–XX вв.) // Россия и Франция. Вып. 10. Москва, 2011. URL: <https://eurasia.today/actual/iz-istorii-frantsuzskoy-diaspory-v-rossii-xviii-xx-vv-/>

Молдови, Валахії та Пруссії (1804 р.). Ці нововведення відразу збільшили кількість іноземних суден (666 у 1805 р.) і вантажів, що надходили до Причорномор'я через Одесу. Навіть незважаючи на війну з Туреччиною, морська торгівля не припинялася (1806 р. – 279 кораблів, 1807 р. – 400). Імідж де Рішельє сприяв чесності торгових операцій. (А. Скальковський зазначає: «...повага до Рішельє мала важливий вплив на долі всього краю», «...багато торговців або переселялися в Одесу, або заводили торгові відносини»⁵⁰). Він також зазначає, що за де Рішельє за чотирнадцять років його правління до Одеси з Франції переїхало чимало вчителів і ремісників. Місто почало отримувати додатковий прибуток і розвиватися з неймовірною в ті роки для Росії швидкістю. На відміну від Херсона і Миколаєва місто будувалося винятково вільнонайманими робітниками. Сюди прагнули переселитися винахідливі, активні та ділові люди з різних країн (за один тільки 1804 р. в місті оселилося 910 осіб). Одеса ставала поліетнічною столицею Півдня. Свідченням тому назви вулиць і районів, де селилися переселенці: Молдаванка, Болгарська, Польська, Єврейська, Велика Арнаутська, Французький та Італійський бульвари.

За деякими даними, в Одесі розмовляли більш ніж 50 мовами. Однією з найбільш уживаних була французька. Рівень життя тут значно перевищував рівень життя всіх інших міст Причорномор'я. В Одесі французи міцно закріпилися у кондитерському, парфумерному, взуттєвому (Луї Кампе, Людвіг Лангле, Адольф Шашлан), кравецькому (Жан Буфер, П'єр Дерізе, Жан Даго) бізнесах. Одним з перших ресторанів володів Луї Отон. Перші банківські будинки належали Фур'є, Жоме і барону Рено. Серед перших заводів числилися: стеариново-свічковий (Ж. Петансьє), вакси (А. Жако), мила (Лабер), пудри (Пішон), меблів (Пюже). Комерцією з Європою займалася велика фірма Франже. Тут жили і працювали літератор та історик Шарль (Карл) Сікар, барон Габріель д'Орос автор тритомника «Досвід давньої і сучасної Новоросії».

При Рішельє були відкриті два приватні освітні пансіони француза Вальсея, які стали основою Рішельєвського ліцею. Його першим директором став абат Шарль Ніколь (1817–1820), якого у 1820 р. змінив Ремі Жилле.

Жіночі навчальні заклади були облаштовані графинями де Фонтене і де Майє.

Першу типографію у 1803 р. заснував І. Россет (уродженець Русьльйона, повторно повернувся до Росії у 1802 р. морським шляхом). Перша газета друкувалася французькою мовою «Message de la Russie Meridionale ou benille commercial public Pautorisation de gouverumtn»⁵¹. Видавцями першої офіційної одеської газети «Вестник Южной России» (1820 р.) були французи А. Гібаль, Ж. Даваллон, Ф. Сорон. Газета видавалася три роки французькою мовою, але була закрита за розпорядженням генерал-губернатора графа Воронцова через статтю політичного спрямування. Наступною газетою французькою мовою була «Journal d'Odessa» (1823). «Одесский вестник» (1834 р.) друкувався російською та французькою мовами⁵².

⁵⁰ Скальковский А.А. Первое тридцатилетие города Одесса... С. 80-81; Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1630-1823 гг. Ч. 2... С. 142, 153, 158.

⁵¹ Сидорович Е.С. Экономическая деятельность французских переселенцев... С. 15; Сикар Г. Письма об Одессе. Санкт Петербург, 1818.

⁵² Семькина Г. Одесса в 1834 году. По материалам газеты «Одесский вестник» 1834 г. URL: <https://museum-literature.odessa.ua/ru/project/odessa-v-1834-godu-po-materyalam-gazety-odesskiy-vestnyk-1834-g/>

Рішельє, як засновник міста, розглядав і схвалював усі значущі для міста проекти. Головним об'єктом Одеси, що забезпечував фінансовий успіх, був порт, портові споруди, склади та карантин, що виконував функції митниці. Ними при Рішельє керував Йосип Россет. Інший ключовий пост – одеський комерційний суд – граф де Сен Прі. Вже через два роки Олександр I, оцінивши успіхи Рішельє, підписав указ, за яким герцог, зберігаючи посаду градоначальника, призначається військовим губернатором Херсонської губернії. На цій посаді, враховуючи нестачу в губернії робочої сили та труднощі при постачанні приморських міст продовольством, Рішельє, отримавши дозвіл від царя, запобіг виселенню близько 100 ногайських аулів. Наглядачем за діяльністю ногайців він призначив графа Лефлера (Якова) де Мезона (емігрував у 1802 р.), який створив для них сприятливі умови життя (мечеть, житло). Граф, за допомогою садівника-управителя Жана Клерфона, навернув кочових ногайців до осілого способу життя. Протягом 1808-1809 рр. ногайці осіли у 42 селах.

До активу Рішельє як губернатора можна зарахувати відродження економічного стану Херсона (значення якого, як торгового міста, погіршилося після будівництва порту в Одесі) шляхом отримання від уряду дотацій на суднобудівну галузь і надання Херсону та Миколаєву доходів від винного відкупу⁵³.

За 10 років правління де Рішельє доходи Одеси збільшилися у 25 разів, а митні надходження склали 2 млн. рублів. Він показав себе і прекрасним менеджером у кризовий час: у 1805 р., після неврожаю в Примор'ї, його розпорядливість і швидкі рішення дозволили запобігти голоду у регіоні; коли в 1812 р. до Одеси була занесена чума – місто відразу ізолювали, порт закрили, встановили зовнішні кордони, міську територію розділили на 15 частин, жителям заборонили виходити з будинків, провізію, окурену сіркою, передавали через вікна, а гроші дезінфікували в оцті. Померлих ховали далеко за містом у степу. Хворих евакуювали під червоним прапором, розміщуючи в лікарні та карантині. Завдяки введеним карантинним заходам і медичній допомозі, за 46 днів вдалося призупинити епідемію (втративши 2 632 мешканців) і не давши їй поширитися по інших поселеннях⁵⁴.

У 1814 р., коли Наполеон відмовився від влади, Рішельє повернувся на батьківщину (так само вчинили чимало французьких роялістів). Його місце губернатора та градоначальника зайняв інший француз – граф де Ланжерон (1815 р.), який продовжив ліберальну економічну політику Рішельє. Він дбав про розвиток зовнішньої торгівлі та мореплавства. За його поданням (1817 р.) Одесу було проголошено вільним містом (порто-франко, що давало право іноземцям володіти будинками та підприємствами у межах міста, вести торгівлю, в тому числі експорт-імпорт). Перший проект порто-франко розробив Жозеф-Філіпп Мейфредді⁵⁵.

За Ланжерона було відкрито Рішельєвський лицей (1817 р.), грецьке комерційне училище (1819), контору Державного банку (1819), завершено будівництво ботанічного саду (1820), розбудову Приморського бульвару (1821) та ще цілу низку інженерних споруд. В

⁵³ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1630-1823 гг. Ч. 2... С. 91, 93, 107, 128.

⁵⁴ Русов И. Память о чуме в Одессе // Вечерняя Одесса. 2012. 17 января (№ 6).

⁵⁵ Третьяк А. Система порто-франко в Одессе. URL: https://odessitclub.org/old/publications/almanac/alm_23/alm_23_6-14.pdf

актив Ланжерона як губернатора потрібно зарахувати знакове для Кримського півострова відкриття у 1822 р. порту в м. Керч⁵⁶.

Херсонську адміністрацію також очолював француз – граф Арман (Карл Францевич) де Сен Прі, який був цивільним губернатором з 1818 по 1821 роки. За нього в Херсоні було побудовано першу стаціонарну лікарню, пристань, набережну.

Людовик (Луї) Альбрант (власник кораблів, купець, один із засновників комерційного дому, потужний експортер пшениці через херсонський порт) став одним із найкращих градоначальників Херсона, займаючи посаду 20 років поспіль з 1800 по 1820 рр. Він зробив чимало: спочатку підтримав місто (яке на той час мало негативний міський баланс) власними коштами, потім за допомогою Рішельє домігся урядової фінансової підтримки. Багато займався міським благоустроєм⁵⁷.

Військовим губернатором Миколаєва з 1802 р. став маркіз Жан Батист де Траверсе (емігрант 1791 р., з 1802 р. командував портами Севастополя та Миколаєва). У сфері його службових повноважень було переважно портове господарство, однак і в місті за нього з'явилося картографічне бюро з типографією, ботанічний сад, театр, бібліотека, кабінет старожитностей, герб міста⁵⁸.

Потенціал французьких фахівців був затребуваний і використаний у плануванні практично всіх південних міст, причорноморських портів, архітектурних та інженерних споруд.

Французькі фахівці у розвитку південноукраїнських міст. Першим фортифікаційним інженером у південному Примор'ї був Франц де Волан (француз, народжений у Бельгії, вже з багатим інженерним досвідом, отриманим у голландських колоніях, поступив на російську службу у 1787 р.). З 1792 р. він займався укріпленнями міст і фортець на Азовському узбережжі. У 1795 р. керував будівництвом Ахтіярської та Кінбурнської фортець, був одним із засновників Овідіополя та Вознесенська, складав генеральний план Миколаєва та перший план Одеси й одеського порту, сольових складів в Одесі⁵⁹.

Жан Тома де Томон, архітектор (прибув за запрошенням князя А.М. Голіцина у 1799 р.) виконав проект Одеського театру (1804-1809) та комплекс госпіталю (1806-1821)⁶⁰.

Клод Буржуа у 1784 р. брав участь у розробці проекту Херсона, виконав проект Дворцової площі в Херсоні (1787 р.)⁶¹.

Клод Геруа розробив перший генеральний план Катеринослава та проект Преображенського собору. А. Гоген спроектував і побудував Англійський клуб у Катеринославі.

⁵⁶ Гончарук Т.Г. Ланжерон Александр Федорович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. С. 41.

⁵⁷ Сидорович Е. Французы на службе Херсонщины...; Яворницький Д.І. Історія села Фалєєвки-садовою Херсонської губернії. 1892.

⁵⁸ Шатлен Мадлен дю. Жан Батист де Траверсе. Москва, 2003.

⁵⁹ Горбатюк А. Де Волан Франц. Сборник биографических очерков и статей. URL: <https://odessa-memory.info/ru/index.php?id=432>

⁶⁰ Білоусько О.А., Мірошніченко В.І. Нова історія Полтавщини. Кінець XVIII – початок XX ст. Полтава: Оріяна, 2003. С. 115.

⁶¹ Невідомий Херсон у Херсоні: до міжнародного дня туризму: бібліограф. дайджест. 2020. С. 36. URL: <https://www.calameo.com/read/0043603474b250e525077>

Шарль Франсуа є автором перепланування приморської частини Одеси та споруд Приморського бульвару (спільно з Ш. Потье).

Де Монферран виконав перший проект Рішельєвського ліцею⁶².

Луї Сезар Отон (прибув до Одеси на початку 1820-х років). Його відомі будівлі в Одесі: особняк Абомеліка (співавтор К. Делаква), палац кн. Гагаріна (1842-1850, нині Літературний музей), Одеський археологічний музей (1850-ті), палац купця Абази (1856-1858, нині музей західного та східного мистецтва), будинок купця Маразлі на вул. Пушкінській, оформлення палацу гр. М.Д. Толстого, Успенська церква та будинок причту на вул. Преображенській, корпус духовної семінарії при Успенському монастирі (1867 р., співавтор Ф. Маас), пологовий притулок, грецьке дівоче училище Родоконакі, будинок Гольдмана, особняк Чижевича та 5 житлових і прибуткових будинків⁶³.

Жюст Гаюї – інженер-геолог. Досліджував зсуви в Одесі (у 1813 р.), керував трасуванням меж порто-франко (1819 р.), виконав проект вулиць Рішельєвської, Херсонської та Дерибасівської, проект ансамблевої забудови Одеського порту (співавтор Ф. Шале, 1815-1827 рр.), проект Водяної балки (1825 р.), маяка на Великій Фонтанці, що забезпечував безпеку порту, будівлю Одеського карантину (співавтор Ф. Шале), проект аркового мосту через Карантинну балку (спільно з А. Дігбі), мосту Новікова, артезіанського колодязя у Водяній балці (1833 р.)⁶⁴.

Фабр Олександр Якович (перейшов на російську службу на прохання Олександра І після його зустрічі з Наполеоном у 1809 р. У період війни 1812 р. знаходився у засланні в Ярославлі, Пошехоні, Іркутську до 1815 р., тоді ж перейшов у російське підданство) будівельник Маріупольського порту.

Дестрем Жан Антуан (перейшов на російську службу за запрошенням А. Бетанкура у 1810 р., з початком війни з Наполеоном інтернований у Ярославль та Іркутськ до 1815 р.) у його активі проект Євпаторійського порту й облаштування гідротехнічних споруд в Одеському порту.

Базен П'єр Домінік уродженець м. Сей, перейшов на російську службу у 1810 р. внаслідок домовленості Олександра І з Наполеоном, інтернований з 1812 до 1815 р. Разом з Ж. Дестремом складав проект Євпаторійського порту й облаштування Одеського порту, забезпечення водою Ямської слободи та Таврійського саду.

Потье Шарль (Карл) Мішель (на службі Росії з 1810 р., інтернований з 29 червня 1812 р. по 8 лютого 1815 р.) у 1819 р. виконав проект сухих доків для ремонту кораблів Чорноморського флоту в Севастополі, проект 5 акведуків підведення води, проект дороги з Бахчисарая через Макензієві гори до Аккерману, виконував роботи з будівництва Керченського порту⁶⁵.

Рокур Антуан – інженер (на службі з 1821 по 1826 рр.) виконав у Миколаєві проекти низки міських будівель, портових споруд морського відомства, переробив проект міського водогону Ж. Гаюї та керував роботами з його спорудження. Разом із Ш. Потье розробляв проект сухих доків у Севастополі.

⁶² *Каменецкий Ф.* Французские архитекторы // Одесская газета «Порто франко». 2011. 5 августа (№ 29). URL: http://porto-fr.odessa.ua/index.php?art_num=art023&year=2011&nnumb=29

⁶³ *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. Київ, 1999.

⁶⁴ *Шаскольская М.П., Шафрановский И.И.* Рене Жюст Гаюи. Москва: Наука, 1981.

⁶⁵ *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1630-1823 гг. Ч. 2... С. 310.

Альбрант Петро (Карл) (син Людовика Альбранта) – інженер шляхів сполучення Чорноморського узбережжя. Провів зйомку та нівелювання території від Одеси до Овідіополя. У Миколаєві виконав проект переправи через р. Буг; проект покращення водогону у Феодосії. В Ялті під його керівництвом побудовано набережну та зведено кам'яний міст. Очолював будівництво низки доріг у Криму, а також Вознесенськ–Херсон, Одеса–Єлисаветград.

З більш пізніх інженерів-французів потрібно виділити Бертъе де Лагарда. Він керував плануванням Севастополя, будівництвом Приморського бульвару, суднобудівного адміралтейства, будував порти в Ялті та Феодосії, Алуштинський та Ялтинський водогін, залізницю на Феодосію. Захоплювався археологією.

Володимир Вассал (прийняв підданство у 1838 р.) керував будівництвом шосе з Байрака до Ялти у 1836-1839 рр.⁶⁶

Таким чином, потенціал французів, як натуралізованих, так і громадян Франції, був задіяний у багатьох ключових сферах діяльності при розбудові південноукраїнських земель – у комерції, управлінні територіями та містами, будівництві, плануванні, архітектурі міст, а також в освітній сфері.

Фактори, які стримували імміграцію та торгівельні відносини. Необхідно зазначити, що більшість російських імператорів і вищі особи їхніх урядів цінували знання та досвід французьких емігрантів і використовували його, однак побоювалися французького «вільнодумства», особливо після революції 1789 р. У зв'язку з цим до французів була додаткова увага. Починаючи з Павла I, за новоприбулими з Франції встановлювали нагляд (у 1798 р. частину офіцерів із корпусу Конде за критику кріпосного ладу було розжалувано та засуджено до заслання). За часів правління Олександра I стеження поступово стало не таким пильним.

Стримуючими факторами імміграції до Росії, крім неприйняття кріпосного ладу й особливо уважного нагляду, було малоприйнятне право придбання власності для іноземців. За російським законом потрібно було відмовитися від французького громадянства та прийняти російське, і тільки тоді іммігрант міг стати власником нерухомості. Ці фактори були психологічним бар'єром для потенційних мігрантів. Ті, хто не присягнув на вірність і не прийняв російські порядки, були небажані. У 1793 р. з Херсона було вислано 16 французів, які не бажали відмовитися від громадянства Франції, а один із перших підприємців в Одесі – Дефруа, який відкрив кав'ярню на Французькому бульварі, так і не зміг стати її власником (як іноземець) і вона перейшла у володіння міста.

За таких обставин переселення французів на південь України наприкінці XVIII ст. та на початку наступного не було популярним, а ставлення серед них до Росії було швидше негативним. Л.М. Толстой відтворює існуючу тоді думку про Росію вустами французького солдата: «Так ось вони азійські степи... Однак погана країна»⁶⁷. У період до 1810 р. кількість прибулих на поселення до провінційного півдня ймовірно була співставна з кількістю тих, хто скористався амністією Наполеона та виїхав до Франції. З наближенням війни 1812 р., особливо після затримання 39 французьких агентів у західних областях Росії, нагляд було поновлено, а французи, які перебували на російській службі, зокрема К. Потъе, А. Фабр,

⁶⁶ Фон-Резон А.К. В.Р. Вассал. Некролог... С. 10.

⁶⁷ Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 т. Москва, 1928. Т. 4. С. 9.

П. Базен, Ж. Дестрем були депортовані вглиб Росії (у 1815 р. їх було повернуто, підвищено на посадах і направлено до Причорномор'я).

Після реставрації Бурбонів у 1814 р. відносини між Росією та Францією досить швидко нормалізувалися, що проявилось в поживленні взаємної торгівлі через Чорне море, особливо у 1816-1817 рр., коли в Європі у зв'язку з неврожаєм відчувався дефіцит зерна. Серед експортерів пшениці слід виокремити К. Сікара, Ф. Веларі, П. Ладе, К. Декаррі, І. Рено, А. Рудьє, Л. Альбранта, Ф. Сорона, фірми «Де Булле», «Раве і Ко». Якщо у 1815 р. сумарний експорт зернових становив 632 тис. чвертей, то у 1820 р. – 1 387 тис. З 1816 р. зростає і експорт вовни. Купці Вів'є та Латур займалися експортом вина з Криму через Феодосію до Тулона.

Втім, частка французьких перевізників у загальному балансі була невеликою. З 1008 кораблів, що швартувалися у 1817 р. в Одеському порту, лише 43 мали французьку приналежність⁶⁸. Більша частина товарів до Європи, у тому числі до Франції, йшла через італійських, англійських та іспанських перевізників. У період так званого «хлібного буму» привабливість землеволодіння на українському півдні значно зростає. Землі Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній, які продовжували залишатися малозаселеними, досить швидко набули власників із переселених українських козаків, іноземних колоністів і військових поселенців, а також українських старшин, відставних служивих, чиновників і дворян (у т.ч. французів) із центральних регіонів Росії. Останні ставали власниками-поміщиками, які потребували робочої сили, яку поповнили в тому числі французи, полонені під час війни 1812 р. Частина полонених була направлена до Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній (наприклад, за указом губернатора К. Гладкого до Новомосковської волості для роботи у німецьких колоніях). По дорозі полонених нерідко викупували у конвоїрів місцеві поміщики. Ці полонені і поповнили французьку етнічну групу в південних губерніях. У більшості вони були освіченими людьми, які мали професію чи навички. Виділяючись серед звичайних кріпаків, вони ставали домашніми вихователями, керуючими маєтками, садівниками, кухарями. Деякі, спостережливі та талановиті, залишили нам у спадок мемуари й історичні картини з минулого провінції⁶⁹.

Серед новоявлених поміщиків було досить багато французів, які отримували землю за імператорськими наказами (в більшості випадків) або купували її за власні кошти: граф де Сен Прі – 16 200 дес. (1815 р.) і 20 600 дес. (1837 р.) з селом Емануїлівка Таврійського повіту (30 дворів). До цих земель він додатково придбав 458 дес.; генерал К. Ламберт – 12 679 дес. (с. Осипівка та Варварівка); Іван Рено – 16 621 дес. (села Велика та Мала Корениха); статський радник Карл Дерешемон – 9 033 дес. (с. Юношівка); капітан Людвіг Делакур (с. Новогоріївка Херсонського повіту, 16 дворів); поручик Дефорж (с. Мар'ївка Олександрівського повіту, 14 дворів); г. Доне (с. Кам'яне, 32 двори); полковник Делакур (с. Іванівка Олександрівського повіту, 43 двори); поручик Корбе (хутір Гіне, 8 дворів); графиня Лонжерон (с. Німецька балка); граф Ламберт (села Варварівка та Данилівка Одеського повіту); генерал Моллера (село Єгорівка Бобринецького повіту); в Криму – граф де Мезон,

⁶⁸ Сидорович Є.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України... С. 7, 114, 116.

⁶⁹ Рей М. Россия и русские глазами пленных французов в 1812 г.: компаративное исследование. Перевод с фр. Ю.В. Ткаченко // Французский ежегодник. Т. 44: 200 лет Отечественной войны 1812 года. Москва, 2012. С. 366-382; Сидорович Є.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України... С. 58.

виноградники якого простягалися на 60 миль (с. Аджі-Біке в 1817 р.); Карл Потье – 6 956 дес. (20 дворів – 258 осіб кріпаків); абат Л. Міло (с. Фундукли – з 1837 р. у володінні Л. Гюе); брати Компер; граф Лаваль – володіння біля Севастополя; графиня Гаше – маєток біля Феодосії⁷⁰. У період з 1814 по 1832 рр. приріст французів, які оселилися у Причорномор'ї (в індивідуальному порядку), був найвищим. Мотивацією стали: занепад рівня життя у Франції після війни, а потім революція 1830 р., що змусило людей шукати кращого застосування своїм здібностям; вигідні обставини, що склалися у Північному Причорномор'ї, де співвітчизники успішно освоювали виноробство, вовняну промисловість та оптову торгівлю.

Швидке зростання чисельності населення в краї спричинило потребу в учителях, гувернерах, кравцях, перукарях, модистках – професіях, пригнічених економічною депресією на батьківщині. Однак ставати громадянами імперії багато з них не поспішали. Організованих поселень колоністського типу вони не створили. У 1818 р. де Рішельє (який вже перебував у Франції) рекомендував губернатору Ланжерону проект негоціантів Карла Аржіо та г. Дюрана, які просили виділити 15 тис. дес. землі для облаштування колонії французьких землеробів і садівників (на 200–230 господарств). Але проект, внаслідок припису російського уряду 1817 р. «не відводити надалі нікому земель у Новоросійському краї», не відбувся⁷¹. (Про групі переселення в цей період відомо лише те, що 7 збіднілих сімей (32 французи), які прямували до Одеси, осіли в маєтку поміщика Кам'янецького повіту Г. Садовського на правах колоністів). Російська політика щодо французів загалом була досить непослідовна. Часом чинили перешкоди, часом намагались привабити. Наприклад, у 1824 р. було підписано міждержавну угоду (меморандум) про те, що французькі спадкоємці російських французів мають право на спадкування майна в Росії. Це сприяло укоріненню французьких поміщиків і підприємців у Причорномор'ї, однак не вплинуло на збільшення подальшої еміграції співвітчизників.

У період французької революції 1848 р., коли у Франції знову спостерігалось зниження рівня життя сільських мешканців і пролетаріату, приплив французьких іммігрантів до південних губерній був невеликим. У списках жандармерії (згідно з Державним архівом Одеської області) значиться близько 30 прізвищ⁷². Серед переселенців – ремісники, майстри та виноградарі, які втратили на батьківщині економічні можливості, а також ті, хто бажав стати гувернерами та вихователями.

Охолодження відносин між Францією та Росією, що сталося після липневої революції 1830 р. та коронації Луї Філіппа I, підкріплювалося тривожними новинами з Росії – чума та холера 1830–1832 рр.; придушення польського повстання (1830–1831 рр.); чутки про становище кріпаків у Росії; про порядки у військових поселеннях при загальній убогості життя; нагляди та стеження за іноземцями з боку 3-го відділу; часте недотримання законів, корупція... Все це висвітлювалося у періодичній пресі Франції у критичних статтях і памфлетах. А з виходом книги маркіза А. де Кюстіна «Росія у 1839 р.» у Франції надовго сформувався образ дикої, азіатської та «варварської Московії»⁷³.

⁷⁰ Сидорович Є.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України... С. 46–51.

⁷¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1630–1823 гг. Ч. 2... С. 274.

⁷² Сидорович Є.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку півдня України... С. 44–45.

⁷³ Лапина Н.Ю. Образ России во Франции в начале XXI в.: взгляд социолога // Образ современной России во Франции: опыт междисциплинарного анализа. Москва, 2012. С. 99–198.

За такого суспільного сприйняття і до цього млява еміграція з Франції ще більше скоротилася. До того ж, у період з 1833 по 1838 рр. між країнами були перервані дипломатичні відносини. В результаті на тлі швидкого зростання населення у провінції помітно знизилася питома складова чисельності французів. Це, однак, мало позначилося на франко-російській торгівлі через південні порти. У 1839 р. в Одесі було завантажено 69 французьких кораблів, у Керчі – 7; у 1846 р. в Одесі – 46; у 1849 р. у Керчі – 21 (при загальній кількості у 217 завантажених у Керчі суден). Це свідчить про продовження економічних відносин (і, водночас, про низький рівень прямої торгівлі між країнами, оскільки пропускна здатність Одеського порту дозволяла обслуговувати понад 1200 суден у 1836 р.⁷⁴

Напередодні та після війни (1853-1856 рр.) у містах Херсонської губернії (згідно з місцевим переписом) проживало близько 600 французів (1859 р.). Знизився і їхній вплив на громадське життя багатонаціонального регіону (тільки німці, болгары та греки перевищували за чисельністю французів у 12 разів)⁷⁵. Водночас французи-піонери, які прибули наприкінці XVIII – на початку XIX ст., протягом 30-40 років чудово адаптувалися до російських законів і звичаїв. У сільській місцевості вони використовували працю кріпаків (приклад – К. Потье, Р. Волан), у містах займалися підприємництвом (Ж. Вадон, А. Жако, Ж. Петансьє й ін.), оптовою торгівлею (Ш. Сікар (прибув у 1804 р., прийняв підданство у 1807 р.), Л. Альбрант (прибув у 1784 р., прийняв підданство у 1812 р.), І. Фoa (прибув приблизно у 1820 р., прийняв підданство у 1850 р.), д'Орос та інші). Масштабним будівельним бізнесом займався Л. Отон, купівлею-продажем нерухомості Ж. Рено (прибув у 1803 р., прийняв підданство у 1804 р.), який мав у власності 2 готелі, будівлю театру, 8 магазинів, село Корениха з 500 дес. землі та хутір Безводне, майно оцінювалося в 1 250 тис. руб., тобто займалися особистим бізнесом. Адаптовані французи нижчих станів, які не мали інтересів у бізнесі, служили чиновниками. Наприклад, колезький радник М. Румаре (наглядач судноплавства на р. Дністер), К. Десмет (директор імператорського саду), в поліції – Я. Жорже (поліцмейстер в Очакові), в митній службі – Ф. Самойні (одеська митниця), П. Дебрюкс⁷⁶ (митниця Керчі)⁷⁷. Значну частину земляцтва склали гувернери та вчителі.

Кримська війна 1853-1856 рр. ще більше зміцнила у Франції сформований стереотип про ворожість Росії до інтересів Франції. Війна нагадала про можливі загрози, що виходять з боку російської держави.

Наступним рокам були притаманні періоди зближення й охолодження, наприклад, у 1860-ті роки. За таких умов інтерес французів до Росії, як до можливого місця постійного проживання, продовжував залишатися на низькому рівні.

Найбільше відомостей про французів, які переселилися до Новоросії, а також про

⁷⁴ Скальковский А.А. Первое тридцатилетие города Одесса... С. 268.

⁷⁵ З історії Херсонської губернії 1803-1920 рр. Збірник документів. Херсон, 2013. С. 63.

⁷⁶ Баюкова А. Поль Дюбрюкс та Іван Стемповський – перші археологи-дослідники Пантікапея // Археологічні дослідження Львівського університету. 2004. № 7. С. 184-190.

⁷⁷ Начальник митниці в Керчі Поль Дюбрюкс став першовідкривачем-археологом, який розпочав розкопки та дослідження античних міст Пантікапей і Мірмекій (Список должностных лиц Херсонской губернии на 1821 г. // Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1821. В 2-х частях. Санкт-Петербург. В типографии Императорской академии наук, 1821).

кількість французів у південних губерніях знаходимо у «Першому загальному переписі населення Російської імперії 1897 р.». Мабуть за найбільш достовірну можна вважати тих, хто спілкувався рідною мовою. Згідно з переписом 1897 р. у трьох губерніях Новоросії проживало 2 725 французів, які прийняли громадянство Росії (вважали французьку рідною мовою), зокрема: у Херсонській губернії – 1 353 особи, у Катеринославській – 908 осіб, у Таврійській – 319. У великих містах Причорномор'я: в Одесі – 1 137, Херсоні – 139, Миколаєві – 106. Крім того, у південних губерніях проживали французи, які не прийняли громадянства Росії, у кількості 1 594 особи, зокрема: у Херсонській губернії – 1 015, Катеринославській – 260, у Таврійській – 319.

Кількість французів, які прийняли громадянство, можна вважати в цей період сталою: в Одесі у 1892 р. проживало 1 135 французів, у 1897 р. – 1 137. Вони склали незмінно 0,3% населення міста, в якому налічувалося 401 тис. осіб. (У той же період у ньому проживали і громадяни Франції, які не прийняли громадянства Росії: у 1892 р. – 905 осіб, у 1897 р. – 830 осіб).

Цікавий факт високої грамотності французів – 92,17% при середній грамотності громадян 57,7% (росіяни – 50,96%, німці – 77,12%, греки – 70,08%, поляки – 62,91%, євреї – 47,37%). Другий факт: у місті Одеса перевага жінок порівняно з кількістю чоловіків – 687 проти 448 у 1892 р. (706 проти 431 у 1897 р.). Це свідчить про значну кількість жінок, зайнятих у гуманітарній сфері та в обслуговуванні. З 700 працюючих у місті – 389 були зайняті як гувернери, вчителі та чиновники (56%), 76 (11%) – у торгівлі, 80 (12%) як прислуга та у поденній роботі, і 160 осіб (23%) на промислових підприємствах⁷⁸.

Інтерес французьких промисловців і фінансистів до південних регіонів відродився вже наприкінці століття, коли були відкриті залізрудні та поліметалічні родовища Криворіжжя та Нікополя, потужні вугільні пласти Донбасу. У цей період на південний схід України прибуло багато підприємців, які вкладали значні капітали у розвиток металургійної та вугледобувної галузі. У цій гонитві за прибутком французи займали лідируючі позиції, скуповуючи землю, шахти, будували заводи. На власні підприємства залучали інженерів і фахівців із Франції, для яких зводили окремі від місцевого населення селища. Як правило, з ними укладали контракти на короткий термін, даючи можливість залишати французьке громадянство.

Висновки. Імміграція французів значно відрізнялася від міграції інших європейських народів, які відгукнулися на Маніфест Катерини II щодо колонізації півдня України і яких приваблювала можливість стати власником родючої землі. Французька імміграція, що розпочалася наприкінці XVIII ст. і тривала з перервами до кінця XIX ст., не мала аграрного ухилу й організованих переселенських груп, була частіше індивідуальною й у низці випадків випадковою, викликаною різноплановими інтересами, іноді грою долі людей різних станів і професій. У більшій мірі вона була вимушеною через надзвичайні обставини: через репресії та розправи у період Великої французької революції, через зниження рівня життя у постреволюційні періоди або полону під час війни 1812 р. Французи не створили на півдні України жодного етнічного поселення, але мали величезний вплив на формування суспільства північного Причорномор'я.

⁷⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 (Херсонская, Екатеринославская, Таврическая губернии). Одесса, 1903. С. XV.

Можна виділити кілька груп добровільних і вимушених іммігрантів:

- вчителі та гувернери, які шукали заробітку (запрошені приватним порядком для домашнього навчання молоді);
- негоціанти та купці, метою яких була торгівля;
- спеціалісти: виноградарі та садівники, запрошені державними або приватними особами;
- аристократи, які рятувалися від революційної гільйотини;
- роялісти, свідомо служили у російській армії, вийшли у відставку і за заслуги отримали маєтки;
- інженери й архітектори, запрошені для будівництва міст, фортець і портів;
- полонені у війні 1812 року;
- люди різнопланових професій, пригнічені економічною депресією на батьківщині.

Виділяючим маркером діаспори серед навколишнього населення був високий рівень грамотності, що дозволило французам стати інтелектуальною елітою формованого суспільства. Цьому опосередковано сприяло рішення імператора Олександра I, який, цінуючи розум, досвід та адміністративний хист французьких дворян, довірив їм управління краєм і ключові цивільні та військові посади нової провінції, і які, у свою чергу, сприяли залученню співвітчизників-спеціалістів – виноробів, садівників, вчителів, інженерів. По суті, вся французька діаспора на початку XIX ст. за освітою, культурою, рівнем спеціальних знань суттєво відрізнялася від автохтонного населення, великоросів, інших європейських колоністів. Вона була новатором в організації суспільного устрою краю, містобудування, деяких перспективних галузей промисловості, служила прикладом для наслідування для суспільства, що формувалося на основі норм європейського способу життя.

Розумне управління де Рішельє, а потім графа де Ланжерона перетворили Одесу в регіональний центр причорноморської торгівлі міжнародного масштабу та процвітання, куди спрямувалися активні люди багатьох професій і, завдяки введеним губернаторами-французами безпрецедентним для Росії початку XIX ст. ліберальним і віротерпимим порядкам – різних національностей і віросповідань. Саме тому Одеса перетворилася на самобутній культурний центр, який увібрав культуру, традиції та досвід українців, греків, євреїв, вірмен, французів і багатьох інших етнічних груп, при цьому французи були лідерами у питаннях суспільного впливу, в освіті та моді. Де Рішельє і де Ланжерон, як губернатори, доклали чимало зусиль для освоєння та прогресу всього південного краю та його міст.

Російська влада в цілому, визнаючи інтелектуальну перевагу французьких іммігрантів, ставилася до них з особливою підозрою, як до потенційних носіїв загрози існуючим у Росії порядкам і суспільному ладу в цілому. Зі свого боку, і французи, засвоївши за період революцій ідеї свободи, рівності та братерства, не прагнули до переселення в імперію, що душила свободу. Багато з тих, хто приїжджав з метою заробітку або по торгових справах, не припиняли зв'язків з батьківщиною і не поступалися своїм громадянством, незважаючи на явні перспективи економічного благополуччя при натуралізації. Тому діаспора була нестабільною і текучою за своїм складом. Прийняли російське громадянство в основному ті, хто володів власністю або мав великий прибутковий бізнес.

У 1820-х роках, після відставки де Ланжерона, де Сен-Прі та Л. Альбранта (у Херсоні) французи втратили адміністративну вагу, поступово зменшився вплив на суспільне життя, але ще довго, незважаючи на свою відносну малочисельність, зберігали культурний вплив, елементи якого збереглися до сьогодні.

Olena Khodchenko

The Contribution of the French to the Development and Formation of Society of the Northern Black Sea Region

Abstract. The article examines the contribution of French immigrants to the development of the southern Ukrainian cities such as Odesa, Kherson, and Mykolaiv, their role in the formation of industries, architecture, education, and culture.

The purpose of the research is to analyze the influence of French migrants on the development of the Northern Black Sea region, as well as to trace social and cultural transformations in the province.

French immigration significantly differed from the migration of other Europeans of different nations who responded to Catherine II's Manifesto on the colonization of southern Ukraine and were attracted by the opportunity to become owners of fertile land. French immigration, which began in the late 18th century and continued intermittently until the late 19th century, was neither agrarian nor organized.

The study of migration waves of French immigrants showed that their resettlement was primarily driven by socio-political and economic processes in France. The French did not create colonial-type settlements, and most migrants eventually returned home, retaining French citizenship. A characteristic of the French Diaspora was a high level of literacy, which allowed them to become the intellectual elite of society.

The French introduced innovative approaches in organizing the social structure of the region, urban planning, and promising industries, and were a model for society, which was forming based on European norms. The wise governance provided by city leaders de Richelieu and later de Langeron transformed Odesa into a regional center of international Black Sea trade and prosperity, attracting active people of many nationalities and professions.

Thanks to the liberal and tolerant orders introduced by French governors, Odesa became a unique cultural center that absorbed the culture, traditions, and experience of Ukrainians, Greeks, Jews, Armenians, French, and many other ethnic groups, with the French being leaders in matters of public influence, education, and fashion. De Richelieu and de Langeron, as governors, put a lot of effort into the development and progress of the entire southern region and its cities.

The Russian authorities, in general, recognizing the intellectual superiority of French immigrants, referred to them with particular suspicion, considering them as a potential threat to the existing order and social system in Russia. For their part, the French, having absorbed the ideas of liberty, equality, and fraternity during the revolutionary period, were not eager to move to an empire that stifled freedom.

Many of those who came for earnings or trade purposes did not sever ties with their

homeland and did not give up their citizenship despite clear prospects of economic well-being through naturalization. Therefore, the Diaspora was unstable and fluid in its composition. Only those French who owned property or had profitable businesses adopted Russian citizenship.

In the 1820s, after the resignation of de Langeron, de Sen-Pri, and L. Albrant (in Kherson), the French lost administrative weight, and their influence on public life gradually diminished, but elements of cultural contribution remain to this day.

Keywords: immigration, managerial experience, French minority, Kherson, Odesa, negociant